

101102

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

تأثیر مؤلفه های فرهنگ اسلامی بر شکل گیری حکومت صفویان

استاد راهنما:

دکتر عبدالله رجایی لیتکوهی

استاد مشاور:

دکتر قربانعلی گنجی جامه شورانی

نگارش:

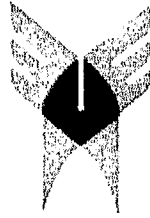
حسین رضایی

زمستان ۱۳۸۷

کتابخانه مرکزی
شهر شاهرود

۱۳۸۹/۳/۱۷

۱۳۷۸۳۴

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «M.A»

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

تأثیر مؤلفه های فرهنگ اسلامی بر شکل گیری حکومت صفویان

نگارش:

حسین رضایی

زمستان ۱۳۸۷

۱. دکتر عبدالله رجایی لیتکوهی

۲. دکتر قربانعلی گنجی جامه شورانی

۳. دکتر محمد علی علیزاده

هیأت داوران

سپاسگزارم

خدای بی همتا را که در لحظه لحظه زندگیم، وجودش را با تمام وجودم حس کرده و در تمام طول
حیاتم از او یاری طلبیده و می طلبم.

با سپاس فراوان از استاد گرانقدر جناب آقای دکتر دکتر عبدالله رجایی لیتکوهی

می دانم اگر زحمات بی شائبه شما و دلسوزی های بی دریغتان نبود هرگز نمی توانستم اینگونه راه
پر فراز و نشیب علم را بییمایم.

با سپاس از استاد فرزانه ام جناب آقای دکتر دکتر قربانعلی گنجی جامه شورانی

توفیق شاگردی در محضر ایشان از افتخارات من است. از درگاه ایزد منان آرزوی سلامتی و موفقیت
روز افزونشان را خواستارم.

همچنین با سپاس از استاد معزز جناب آقای دکتر محمد نبی سلیم که سالها در محضرشان به علم
آموزی مشغول بوده و از خرمن فضل و دانششان شاخه ها چیده ام.

تقدیم به

پدر گرامیم که با حمایت های بی دریغ خود مرا در تمامی مراحل یاری نمودند،

همچنین **مادر مهربانم** که با تشویق های فراوان خود روحیه بخش بنده در انجام این کار بودند،

و به **همسر عزیزم** که همواره در تمام مراحل کار مرا یاری و پشتیبانی نمودند،

و به **دختر زیبا و دوست داشتنیم**.

فهرست مطالب

۱	چکیده
۲	مقدمه
۷	فصل اول: مدخلی بر مبحث مؤلفه های فرهنگ اسلامی
۸	۱-۱ فرهنگ، تعاریف و نشانه ها
۱۳	۲-۱ اسلام دین مکمل دنیایی
۱۴	۳-۱ زمینه ها و ریشه ها
۲۰	۴-۱ فرقه ها و باورها
۲۱	۵-۱ خوارج و فرق منشعب از آن
۲۲	۶-۱ شیعه
۲۳	۱-۶-۱ شیعه امامیه
۲۳	۲-۶-۱ شیعه بنی عباس
۲۴	۷-۱ کیسانیه
۲۵	۸-۱ متصوفه
۲۶	فصل دوم: اصلی ترین مؤلفه فرهنگ اسلامی تشیع
۲۷	۱-۲ تاریخچه تشیع
۳۵	۲-۲ علل گرایش ایرانیان به تشیع
۴۱	۳-۲ تشیع در ایران
۴۷	۴-۲ نتیجه
۴۹	فصل سوم: تصوف ابزاری کارآمد در شکل گیری سلسله صفویه
۵۰	۱-۳ تاریخچه تصوف
۵۷	۲-۳ زهد و حلقه اتصال تشیع و تصوف
۶۲	۱-۲-۳ نتیجه

- ۳-۳ نقش تصوف و ترکان آناتولی در تشکیل سلسله صفویه ۶۳
- فصل چهارم تحرکات سیاسی شیعه** ۶۴
- ۱-۴ شورش ها و قیام های شیعی ۶۵
- ۲-۴ نهضت حسینی سر سلسله قیام های شیعیان ۶۵
- ۳-۴ قیام توابین، سایر قیام ها ۶۶
- ۴-۴ قیام مختار بن ابی عبیده تقفی (۶۷ق) ۶۷
- ۵-۴ نتیجه ۶۸
- فصل پنجم الگوهای از حکومت های شیعه مذهب، پیش درآمدی بر شکل گیری سلسله صفویه** ۷۰
- ۱-۵ حکومت های شیعی در ایران تا پیش از حمله مغول ۷۱
- ۱-۱-۵ علویان طبرستان (۳۱۶-۲۵۰/۹۲۸-۸۶۴) ۷۱
- ۲-۱-۵ آل بویه (۳۴۰-۳۲۰/۱۰۵۵-۹۳۲) ۷۳
- ۳-۱-۵ اسماعیلیان ۷۶
- ۲-۵ حکومت های شیعی در ایران پس از ایلخانان مغول ۷۸
- ۱-۲-۵ سربداران (۷۸۳-۷۳۷/۱۳۸۳-۱۳۳۷) ۷۸
- ۲-۲-۵ زمینه سیاسی قیام سربداران ۸۰
- ۳-۲-۵ زمینه اجتماعی قیام سربداران خراسان ۸۲
- ۴-۲-۵ زمینه مذهبی قیام سربداران ۸۳
- ۵-۲-۵ زمینه اقتصادی قیام سربداران خراسان ۸۴
- ۶-۲-۵ ویژگی های نهضت یا قیام سربداران ۸۴
- ۷-۲-۵ رؤسای سربداران ۸۶
- ۸-۲-۵ علت فروپاشی و زوال دولت سربداران ۹۰
- ۳-۵ مرعشیان ۹۱
- ۱-۳-۵ مرعشیان مازندران ۹۱
- ۲-۳-۵ اصل و نسب و چگونگی به قدرت رسیدن مرعشیان ۹۲

۹۳ سید قوام الدین و سید کمال الدین مرعشی
۹۶ علل و عوامل انحطاط مرعشیان
۹۷ حکومت های محلی و منطقه ای مرتبط با تقویت مذهبی شیعه
۹۸ ۱-۴-۵ حکومت تیموریان
۱۰۳ ۲-۴-۵ حکومت ترکمانان آق قویونلو و قراقویونلو
۱۰۶ ۳-۴-۵ تلاش شیخ صفی الدین اردبیلی و خاندان او
۱۱۲ فصل ششم مؤلفه های جهاد و مهدویت
۱۱۳ ۱-۶ شرایط و اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران در آستانه حضور صفویان
۱۱۴ ۲-۶ شرایط منطقه ای و جهانی در آستانه پیدایش صفویان
۱۱۷ ۳-۶ ترکان آناتولی حامیان شاه اسماعیل
۱۲۱ ۴-۶ عقاید جهادی و مهدویت پناهی
۱۲۴ ۵-۶ نتیجه
۱۲۵ نتیجه گیری
۱۲۷ منابع و مأخذ
۱۳۶ چکیده انگلیسی

چکیده

شکل‌گیری سلسله صفوی بر سه ستون اصلی استوار شد که شامل طریقت، شریعت و سیادت بود از این میان شاید بتوان هر سه محور مذکور را به نوعی در فرهنگ اسلامی جستجو کرد. مهمترین مؤلفه فرهنگ اسلامی در این نوشتار شامل مبحث مهم و تأثیرگذار تشیع می‌گردد که کارکرد های خاص آن به صورت مشروح بررسی شده است اما نکته قابل اشاره تصوف و جریانات صوفیانه و پیوند قابل اعتنای آن با تشیع می‌باشد که از مؤلفه های اساسی در فرهنگ اسلامی شمرده می‌شود. حکومت های سیاسی با گرایشات شیعه گرایانه خود مقدمات ظهور سلسله صفویه را فراهم کرد همانطور که صوفیان صفویه با ایجاد رابطه مریدی و مرادی توانستند بر قلوب مریدان سلطنت کرده و تا به آنجا پیش روند که برخی روایات حکایت از الوهیت جنید، حیدر و اسماعیل کرده پا را از دایره انصاف خارج می‌کنند. در پایان دو مؤلفه مهدویت و اندیشه ظهور منجی از سویی و جهاد در راه گسترش اسلام را می‌توان از مؤلفه های فرهنگ اسلامی در شکل‌گیری سلسله صفوی برشمرد.

کلید واژه ها:

سلسله صفویه، فرهنگ، مؤلفه، تشیع، صوفیه، مهدویت، جهاد، حکومت های شیعی

مقدمه

بررسی دقیق و شناخت فرهنگ و تمدن اسلامی به عنوان یک مقوله و مولفه مهم و اساسی که یکی از مهمترین پایه های شکل گیری و انسجام دولت صفویان است در ریشه یابی و تحلیل تاریخی موضوع بعنوان یک پدیده بارز بسیار ضروری است. صفویان پس از ۹ قرن دولتی قدرتمند در ایران به وجود آوردند و به آن استقلال سیاسی و وحدت جغرافیایی - مذهبی و مرکزیت قدرت اعطا نمودند. آنان همچنین در جنبه های اقتصادی و اجتماعی تأثیری شگرف بر امور کشور به جا گذاشتند و ایران در سایه ی امنیت ملی و اقتصادی و اجتماعی و نیز نظام اجتماعی عهد صفویان به زمینه های مناسبی از رشد و شکوفایی و توسعه دست یافت. بنابراین در زمان این صفویان سیاسی، پیوند مذهبی، زبانی و جغرافیایی ایران دوباره در حاکمیتی سیاسی به بار نشست و این حاکمیت توانست به سرعت بر هرج و مرج و تشتت مناطق مختلف ایران غلبه کند و تمدنی نو براساس مذهب شیعه اثنی عشری بر پای دارد.

ایلات ترکمان نشین تکلو، ذوالقدر، استاجلو، روملو و طوایف وابسته به آنها در ایران ساکن نبوده اند اما مسلمان و دارای گرایشات شیعی بودند. از همه مهمتر اعتقاد راسخ آنها به پاکی و صداقت و کرامات فوق العاده شیوخ صفوی در کنار ناهنجاری ها و توانایی های بایزید دوم (سلطان عثمانی) و سایر سلاطین عثمانی، جنگ های متعدد، غارت ها و سرخوردگی ها حس انتقام و رقابت برای کسب زندگی بهتر، همه دست به دست هم دادند و در متن اعتقادات مذهبی، اقداماتی را سبب شدند که زمینه ای برای تشکیل یک نیروی منسجم و متحد و متمرکز گردید. این نیروی منسجم بخت خود را در طریقت صفوی و با رهبری شاه اسماعیل آزمود و موفق به کسب قدرت سیاسی و دینی توأمان گردید. اعلام مذهب تشیع توسط شاه اسماعیل نشان داد که گروه هایی از مسلمانان سنی و شیعه در یکدیگر تداخل و آمیزش فکری یا اتحاد نسبی به وجود آورده بودند و آنها توانستند به اهداف اولیه خود دست یابند. سلسله صفوی با اعتقاد به صداقت و کرامت و معجزه و جهاد و مهدویت پا به عرصه حیات گذاشت، هر چند که در طول حکومت بارها از اصول آیین تشیع دوازده امامی دور شد یا عدول کرد اما به هر حال حکومت آنان تشکیل شده بود.

اراده، حرکت و مبارزه صفویان به عنوان یک نهضت و یا جنبش چه از لحاظ سیاسی و چه از لحاظ فکری و عقیدتی، ما را برآن می دارد که به ریشه های تاریخی این پدیده نگاهی عمیق تر و کنکاشی وسیع تر داشته باشیم. نگاه و کنکاشی که ریشه در همه ی دوره های تاریخی ایران دارد و محدود یا مبسوط شدن تنها به خاندان صفوی و دوران تاریخی آنها کاری بیهوده و یا کم فایده است. تشکیل دولت صفوی در عرصه ی تاریخ ایران از یکسو به

نهضت های مذهبی و سیاسی و فکری ایران در ادوار بعد از اسلام و رویارویی با دستگاه خلافت و حکومت های همسوی آن در ایران و از سوی دیگر به نیروی ایلات و عشایر ترکان آناتولی که مریدان و پیروان خانقاه اردبیل بودند ارتباط می یابد. در بررسی ماهیت سلسله صفویان ، سیر شریعت و طریقت و تاثیر گذاری جریانات فکری و حرکت های مردمی در برابر مظالم حاکمیت های وقت جای مشخصی دارد. جنبش های موالی و قیام ابومسلم و زبیدیان و علویان و تشکیل دولت شیعه آل بویه و ظهور اسماعیلیان و تشکیل دولت فاطمی و قیام سربداران و سادات قوامی مازندران و... نشانه های بارزی عکس العمل های مردم این مرز و بوم در برابر سیاست های سختگیرانه دستگاه خلافت بغداد و حکومت های همسوی آن در ایران بوده است.

وقتی که از میان نظریه های متفاوت و متناقض خاورشناسان و ایران شناسان متقاعد می شویم که دولت صفوی یک دولت ملی ایرانی شمرده می شود که بر اثر مبارزه ایرانیان علیه فاتحان ترک پدید آمده است. و یا اینکه دولت صفویان بنیانگذار دولت مستقلی شدند که پس از دوره های طولانی حکومت ترکان سلجوقی، ایلخانی تیموریان، حکومت های ترکمانان و دولت های کوچک و بزرگ محلی در چارچوب مرزهای شناخته شده ی تاریخی پدیدار شد. و اینکه این دولت... در محدوده ی جغرافیایی حاکمیت خود نیز با برقراری مذهب رسمی شیعه و ایجاد یک نظام اداری و سیاسی متمرکز ، امکاناتی را فراهم ساخت تا به ابتکارات و خلاقیت های هنری و فرهنگی و استعداد های ساکنین این سرزمین در اختیار نظام نوین قرار گرفته و هویت خود را بازبندد، انگیزه بیشتری برای بررسی همه جانبه که منجر به شکل گیری حاکمیت ۲۲۲ ساله صفویان شد پیدا می نمایم.

از تعریف واژگان و اصطلاحات متعددی مثل جنبش یا انقلاب که بر اثر عواملی چون استیلا ، استبداد ، استثمار بوجود می آیند و همچنین اصطلاحاتی چون فرهنگ و تمدن ، مذهب و ملیت ، استعداد و خلاقیت مبارزه که می توانند در کنار هم تاریخ یک ملت را بازگو نمایند. پرداختن یک به یک این اصطلاحات و مثال های روشن تاریخی ، از ظهور اسلام و حضور آن در ایران تا نهضت و تشکیل دولت صفویان، پژوهش ما را کامل می نماید. همانطور که گفته شد چون موضوع این پژوهش تاثیر مولفه های فرهنگ اسلامی است برای درک بهتر این مولفه ها ابتدا به تعریف هر یک از واژه های فرهنگ و تمدن پرداخته و سپس به تعریف فرهنگ ایرانی و فرهنگ اسلامی می پردازیم.

هدف

هدف در این پژوهش بررسی مؤلفه های فرهنگ اسلامی در شکل گیری سلسله صفویه می باشد.

سؤالات اصلی

۱. دین اسلام را از چه زوایایی می توان مورد مطالعه قرار داد تا مؤلفه های فرهنگی آن مشخص گردد؟
۲. اصلی ترین مؤلفه فرهنگ اسلامی شامل چه مواردی می گردد؟
۳. تحركات سیاسی شیعه در جهت دست گیری ارکان قدرت شامل چه سلسله ها و حکومت هایی می گردد؟
۴. مؤلفه هایی چون (جهاد و مهدویت) دارای چه جایگاهی در شکل گیری سلسله صفویه می باشند؟

فرضیه

در ابتدا با این فرضیه آغاز گردید که سلسله صفویان که بر سه پایه طریقت، شریعت و سیادت استوار بود. از

محورهایی چون تشیع و تصوف به عنوان مهمترین مؤلفه های فرهنگ اسلامی بهره شایان توجهی برد.

پیشینه تحقیق

سابقه پژوهش در خصوص موضوع مورد نظر را می توان از چند زاویه مورد بررسی قرار داد:

ابتدا به صورت واضح و شفاف کتاب مستقلى در خصوص موضوع مورد نظر وجود ندارد که از زاویه فرهنگ و آن هم مؤلفه های اسلامی آن به شکل گیری سلسله صفویه پرداخته باشد که این خود به بدیع بودن موضوع اشاره دارد. اما، به صورت مجزا می توان از کتب و مقالات مربوط با موضوع یاد کرد. در بخش فرهنگ تعاریف موجود در لغت نامه ا، کتب جامعه شناسی و حتی دایره المعارف های علوم سیاسی حاوی اطلاعات مهم و منسجمی می باشد که چارچوب اصلی بحث بر آن استوار شد.

برای مثال: جامعه شناسی، تی بی باتامور و زمینه های جامعه شناسی، آگ برن و سیم کف، جامعه شناسی نوشته آنتونی

گیدنز و غیره

همینطور لغت نامه های موجود نظیر: دهخدا، مصاحب، معین و ...

دانشنامه سیاسی از داریوش عاشوری و اندرونی داود، درآمدی بر ایدئولوژی های سیاسی ترجمه محمد رفیعی و مهدی آبادی و وینسنت، اندرو، نظریه های دولت، ترجمه حسین بشیریه و ...

در خصوص اسلام و اسلام پژوهی آن هم با گرایش به مؤلفه های فرهنگی می توان از این کتب نام برد: تاریخ سیاسی اسلام از دکتر حسن ابراهیم حسن، تاریخ اسلام، تألیف لمبتون و گروهی از نویسندگان ترجمه احمد آرام، اسلام بررسی تاریخی اثر همیلتون ترجمه منوچهر امیری، اسلام و ایران علی اکبر ولایتی، ایران و جهان اثر عبدالحسین نوایی، جنبش های شیعی در تاریخ اسلام تألیف هاشم معروف الحسنی ترجمه سید محمد صادق عارف، تاریخ شیعه و فرقه های اسلام تألیف محمد جواد مشکور، تشیع و تصوف تا آغاز سده دوازدهم هجری، کامل مصطفی الشیبی ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگوزلو و آثار دیگر.

در خصوص تأسیس سلسله صفویه هم این کتب قابل اشاره است: پیدایش دولت صفویه از میشل مزاولی، ایران عصر صفوی تألیف راجر سیوری، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی از فاروق سومر، تاریخ ایران دوره صفویان نوشته رویمر، صفویه از ظهور تا زوال رسول جعفریان و دهها اثر دیگر از این دست.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش به صورت کتابخانه ای بوده که ملاحظه اسناد و مطالعه کتب و مقالات و سپس ثبت آنها در دستور کار قرار داشته است.

فصول این پژوهش

این پژوهش در ۶ فصل تنظیم شده است: فصل اول تحت عنوان مدخلی بر مبحث مؤلفه های فرهنگ اسلامی به تعاریف کلمه فرهنگ و تاثیر فرهنگ اسلامی در شکل گیری دولت صفوی و فرق شیعه مثل خوارج، شیعه امامیه و کیسانیه و غیره پرداخته شده است.

در فصل دوم: به مؤلفه فرهنگ اسلامی تشیع، و تاریخچه شکل گیری تشیع و علل گرایش ایرانیان به مذهب تشیع اشاره شده است.

فصل سوم: با عنوان تصوف ابزاری کارآمد در شکل گیری سلسله صفویه، به مقوله های زهد و حلقه اتصال تشیع و تصوف، و تاریخچه شکل گیری تصوف و نقش تصوف و ترکان آناتولی در تشکیل سلسله صفویه اختصاص یافته است.

فصل چهارم: به بررسی تحركات سياسى شيعه از جمله قيام امام حسين(ع) و قيام توابين، قيام مختار بن ابى عبیده ثقفی و ساير قيام ها پرداخته شده است.

فصل پنجم: با عنوان الگوهايی از حکومت های شيعه مذهب، پيش درآمد شکل گيری سلسله صفويه قابل اشاره ميباشد که شامل: حکومت های شيعی در ايران تا پيش از حمله مغول، علويان طبرستان، آل بويه، و اسماعيليه ميگردد همينطور حکومت های شيعی در ايران تا پس از حمله مغول هم مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل ششم: مؤلفه های جهاد و مهدويت مورد بررسی قرار گرفته و مواردی چون شرايط و اوضاع اجتماعي و سياسی ايران در آستانه حضور صفويان بر شمرده شده است همينطور شرايط منطقه ای و جهانی در کنار نقش ترکان آناطولی و عقايد مهدويت پناهی مورد کنکاش قرار گرفته است.

مشکلات پژوهش

مشکلات نگارنده در جريان شکل گيری اين پژوهش شامل موارد زیر می گردد:

۱. دوری از کتابخانه های مرکز و در دسترس نبودن برخی کتب و اسناد مورد احتياج.
۲. شاغل بودن نگارنده و رفت و آمدهای مکرر، نگارنده را از نظر زمانی در مضيقه قرار داد.
۳. ايجاد ارتباط منطقی بين مؤلفه های فرهنگ و فرهنگ اسلامی خود مبثتی به شدت تخصصی بود که نگارنده در جمع آوری آن با مشکلات متعدد مواجه گرديد.

تقدیر و تشکر

در پايان بجاست از راهنمایی های دلسوزانه استاد فرزانه جناب آقای دکتر رجائی فر سپاسگزاری نموده و با بضاعت اندک قدردان زحمات بی دریغشان باشم. همينطور بجاست از ارشادات استاد معزز جناب آقای دکتر گنجی که بدون بذل عنایتشان مجال بود اين پژوهش شکل آبرومندانه ای بیابد از صميم قلب سپاسگزارم.

فصل اول

مدخلی بر مبحث مؤلفه های فرهنگ اسلامی

۱-۱ فرهنگ، تعاریف و نشانه‌ها:

مؤلفه: از نظر لغوی به مفهوم تألیف و الفت است، یعنی نزدیک کردن و الفت داده شده‌ها.^۱ اما از نظر اصطلاحی، امروزه بار معنایی دیگری هم دارد و آن مشخصه یا ضابطه و شناسه است. آن چه در ادامه این نوشتار خواهد آمد مفهوم اصطلاحی آن می باشد.

فرهنگ: فرهنگ یا کالچر (Culture) از مفهوم عمل بار آوردن و پرورش دادن و کاشتن گرفته شده است.^۲ در زبان پهلوی فرهنگ را فرهنگ می گفتند و در لغت به معنای مجموعه آداب و رسوم و مجموعه علوم و معارف و هنرهای یک قوم به کار رفته است.^۳ فرهنگ دارای دو رکن اصلی است:

فرهنگ مادی و فرهنگ معنوی (غیر مادی):

۱. فرهنگ مادی عبارت است از مجموعه وسایل، ابزارها و امکانات مادی مربوط به تکنولوژی رایج و عمومیت یافته در یک جامعه است.

۲. فرهنگ غیر مادی (معنوی) شامل: مجموعه زمینه‌ها، گرایش‌ها و اعمال دینی، اخلاقی، فکری و ذهنی، زبانی، اقتصادی، تکنولوژیک، زیباشناسی و زیبایی شناسی، امور داورى و قضایی معمول در میان اعضای جامعه است.^۴ وقتی عقاید سنتی و هنجارهای رایج در جامعه بویژه ارزشهای وابسته به آنها از نسلی به نسل دیگر منتقل می شوند، احیاناً شکل‌ها و محتواهای آنها تغییراتی می یابند. معیناً نوعی همشکلی و همسویی میان اعضای جامعه بوجود می آورند که در سازگاری آنان موثر می گردد.^۴

این تغییرات تدریجی اما مداوم در عقاید، هنجارها و ارزشها چه در محتوا، در طول تاریخ ایران مشهود و بارز است. برآمدن سلسله‌های قدرتمند و طولانی مدت با مشخصات فرهنگی و سیاسی خاص خود، چه پیش از اسلام و چه پس از استیلای اعراب بر ایران، علیرغم تاثیر پذیری و تاثیر گذاری‌های خشن و یا آرام خود نتوانستند مانع از انتقال معانی و مفاهیم فرهنگی، ملی و بومی نسل به نسل و سینه به سینه و همشکلی و همسویی که از پایه‌های سازه‌واری

^۱ فرهنگ داوری، ترجمه سیدحمید طیبیان، ص ۱۹۹۰ ذیل کلمه المؤلف، همچنین دهخدا، لغت نامه، تحت کلمه‌های تألیف، الفت، مؤلفه

^۲ آراسته خو، محمد، نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی، اجتماعی، ص ۴۴۸

^۳ همان مآخذ، ص ۴۴۹

^۴ همان مآخذ، ص ۴۵۰

فرهنگی ملی و قومی ایرانیان است بشود. در خصوص فرهنگ بویژه زمانی که این اصطلاح در انسان شناسی، مردم شناسی یا جامعه شناسی به کار می رود، معنایی بالنسبه متفاوت می پذیرد. آگ برن در تفسیر فرهنگ به نوشته تایلر* استناد کرده می نویسد:

«تایلر فرهنگ را در معنی آموخته های جامعه به کار می برد.»^۱

وی همچنین اضافه می کند که:

«ولی در عصر ما دلالت دارد بر همه ابزارهایی که در اختیار ما هستند و همه رسوم و

معتقدات و علوم و هنرها و سازمان های اجتماعی که در جامعه موجود هستند.»^۲

این تنها مفهوم فرهنگ یا تعریف فرهنگ نیست، تقریباً همه مردم شناسان و جامعه شناسان به مسأله فرهنگ

و تعیین تعریف و حدود آن پرداخته اند. ساموئل کینگ* استاد جامعه شناسی دانشگاه بروکلین نوشته است:

«فرهنگ به انواع و اقسام مختلف تعریف شده است. اسپنسر در اصول جامعه شناسی

خود آن را به عنوان محیط «مافوق جسمانی» تعریف کرده است... اسپنسر می گوید: محیط

مافوق جسمانی محیط خاص انسانی است و حال آنکه در دو محیط دیگر با حیوانات پست تر

شریک است. همچنین دو روبرتی* جامعه شناس بزرگ روسی فرهنگ را به منزله مجموعه افکار

و معلومات اعم از نظری و عملی می داند که تنها انسان آن را دارا می باشد. از طرف دیگر گراهام

والاس* جامعه شناس انگلیسی فرهنگ را به منزله توده ای از افکار و خصایل و اشیاء می داند یا

به عبارت دیگر عقیده دارد فرهنگ یک میراث اجتماعی است که در پرتو دانش از نسل های

پیشین به ما رسیده است... مالدینوفسکی فرهنگ را به عنوان مجموعه مخلوقات انسان

می نامد.»^۳

*taylor

^۱ آگ برن و سیم کف، زمینه های جامعه شناسی، ج ۵، ص ۹۴

^۲ همان، ص ۹۴

*Samuel koenig

*De Roberty

*Graham Wallas

^۳ ساموئل کینگ، جامعه شناسی، ص ۱۲

بین این تعاریف اگر چه اختلاف زیاد است اما در دو نکته شریک اند: انسان و اجتماع و دستاوردهای بشری. سپس نویسنده کامل ترین تعریف را متعلق به تایلر دانسته است که فرهنگ عبارت است از:

«مجموعه دانش و افکار و آراء و اخلاق و قوانین و مقررات و سایر استعدادها و عاداتی

که انسان به عنوان عضو جامعه کسب کرده است.»^۱

محدوده تعاریف فرهنگ از دیدگاه جامعه شناسی به همین جا ختم نمی شود. ژرژ گورویچ* و هانری مندراس* نیز در این زمینه مطالبی نوشته اند که آگاهی از آنها لازم است هرچند کلمه فرهنگ را معادل Culture در نظر گرفته اند اما بنا به مفهوم آلمانی و فرانسوی آن، آن را تمدن خواندند.^۲

با این حال فرهنگ را این گونه تعبیر کرده اند همانگونه که انسان باغچه اش را می کارد و پرورش می دهد ذهنش را نیز می پروراند. در کلمه کولتور تصویری از معنای ظرافت، پیشرفت و رشد و نمو بذر وجود دارد.^۳

تی بی باتومور* از زبان مالینوفسکی، فرهنگ را کل جامعی مشتمل بر ابزار و کالاها منشور های قانونی و عقاید و پیشه های انسانی و معتقدات و رسوم دانسته است ضمن اینکه ساخت اجتماعی را نیز جزء مفهوم فرهنگ به کار برده^۴ اما در جای دیگری نوشته است:

«تربیت و تهذیب ذهن، سلیقه و آداب، و وضع کسی که این گونه تربیت و تهذیب

شده است: یعنی جنبه فکری تمدن»^۵

این تعریف بر مبنای لغت نامه آکسفورد انگلیسی نوشته شده، یعنی تمدن را جنبه مادی و ابزاری، فرهنگ را

جنبه فکری و معنوی رشد جوامع انسانی دانسته است.

آنتونی گیدنز در بحث مربوط به فرهنگ مطالب قابل توجهی دارد و نوشته است:

^۱ همان، ص ۵۵

*Jorj gorvitch

*Hanry mendras

^۲ هانری مندراس، ژرژ گورویچ، مبانی جامعه شناسی، ص ۷۷

^۳ همان ماخذ، همان صفحه

*T.B.Battomore

^۴ تی بی باتومور، جامعه شناسی، ص ۱۳۵

^۵ همان، ص ۱۳۴

«فرهنگ عبارت است از ارزش هایی که اعضای یک گروه معین دارند، هنجارهایی که در آن پیروی می کنند و کالاهای مادی که تولید می کنند. ارزش ها آرمان های انتزاعی هستند، حال آنکه هنجارها اصول و قواعد معینی هستند که از مردم انتظار می رود آنها را رعایت کنند. هنجارها نشان دهنده باید ها و نباید ها در زندگی اجتماعی هستند.»^۱

ارزش ها و هنجارها دو موضوع مهم در نوشته های گیدنز می باشند، آرمان ها و اهداف و برنامه هایی که مردم یک جامعه بر می گزینند و آن ها را بر مبنای رسوم و اعتقادات خود پایه ریزی می کنند، مفهوم فرهنگ است. همچنین در جای دیگری نوشته است:

«هنگامی که واژه فرهنگ را در گفتگوهای معمولی هر روزه به کار می بریم، اغلب فرآورده های متعالی ذهن، هنر، ادبیات، موسیقی و نقاشی، را در نظر داریم. مفهوم فرهنگ آن گونه که جامعه شناسان آن را به کار می برند شامل این قبیل فعالیت ها و امور بسیار دیگری است.»^۲

نقص این تعریف علاوه بر استحکام آن در جنبه های ذکر شده، غیبت عنصر بسیار مهم دین و مذهب و باورهای معنوی انسان هاست. حتی در توضیحات بعدی ایشان در بحث فرهنگ باز هم باورهای دینی تابعی از فرآورده های متعالی ذهن به حساب آورده شده و نقش محرک باورهای آسمانی را به بوتله فراموشی سپرده است.

فرهنگ عبارت است از: هر آنچه در یک جامعه ای معین کسب می کنیم و می آموزیم و می توانیم انتقال دهیم، پس در فرهنگ مجموع حیات اجتماعی و زیر بناهای فنی و سازمان های نهادی گرفته تا اشکال و صور بیان حیات روانی مطمح نظر قرار می گیرند و تمامی آنان همچون یک نظم ارزشی تلقی می شوند و به گروه نوعی کیفیت و تعالی می بخشند.^۳

وقتی که فرهنگ یک ملت مجموعه ای از ویژگیهای متعالی بالا را در خود شکل داده، تکوین و استمرار می بخشد در طول حیات تاریخی با همه فراز و نشیب ها، پیروزی ها و شکست ها، شادی ها و تلخی ها، پیشرفت ها و پسرفت ها مانند چشمه ای جوشان و زلال، می تواند آبشخوری برای موقعیت های بارز و مستعد تاریخی گردد و این

^۱ آنتونی گیدنز، جامعه شناسی، ص ۳۶

^۲ همان، ص ۳۶

^۳ بیرو، فرهنگ علوم اجتماعی، ص ۷۷

چنین است که گاه و بی گاه در طول قرون وسطای تاریخ ایران شاهد تولد و رشد شگرف دوران های ممتاز تاریخی مثل سامانیان و صفویان می شویم.

در یکی از متون زبان پهلوی [پند نامه آتور پات مهر استان] که برای ما باقی مانده است، کلمه فرهنگ به معنی «دانش و دانایی» آمده است:

«به خواستاری فرهنگ کوشا باشید چه فرهنگ تخم دانش است و بر آن خرد است و

خرد آرایش دو جهان است و درباره آن گفته که فرهنگ اندر فراخی پیرایه و اندر شگفتی

(سختی) پانه (نگهبان) و اندر آستانه (مصیبت) دستگیر و اندر تنگی، پیشه است.»^۱

فرهنگ در شاهنامه فردوسی به معنای دانش، علم، نیک مردی و مترادف با خصایل اخلاقی به کار رفته است:

که فرهنگ بهتر بود یا گهر	«ز دانا پیرسید پس دادگر
که فرهنگ باشد زگوهر فزون	چنین داد پاسخ بدو رهنمون
زگوهر سخن گفتن آسان بود	که فرهنگ آرایش جان بود
که فرهنگ باشد روان تندرست» ^۲	گوهر بی هنر زار و خوار است و سست

^۱ روح الامینی، مبانی انسان شناسی، گرد شهر با چراغ، ص ۱۴۴

^۲ فردوسی، شاهنامه، ص ۱۰۲